

The East-Mebon Inscription: The Reflection of the history in reign of King Rajendravarman II ¹

Phramahapramote Kaewna ²

Abstract

This paper aims to analyse the reflection of the history in reign of King Rajendravarman II by studying contents of the East-Mebon inscription which recorded the history during reign of King Rajendravarman II. The findings suggest that the East-Mebon inscription presents the reflection of the political history, religions and beliefs, as well as cultural traditions. With regard to politics, the East-Mebon inscription recorded the history and genealogy of King Rajendravarman II to confirm the right to be the king, and it also includes the history of expansion and the administration of the kingdom. In regard to the aspects of the religion and belief, especially Shaivism cult of Brahmanism, it is the major cult in this era. In addition, there is the concept of the belief in Trimurti, and Shakti, the Sri or Lakshmi and the philosophy of Hinduism and Buddhism. Regarding the traditions and culture in the East-Mebon Inscription, it is mainly concerned with the religious tradition, as well as the culture of using the mirror in the royal court.

Keywords: The East -Mebon Inscription, King Rajendravarman II, Reflection of the history.

¹ This paper is the part of thesis an Analtical Study of the East Mebon Inscription by Advisors Asst. Prof Sombat Mangmeesuksiri, Ph.D. and Asst. Prof Kangvol Khatshima, Ph.D.

² Ph.D. candidate, Major Sanskrit Program, Silpakorn Univeraity.
pm-pramote59@hotmail.com

จาริกแม่บุญตะวันออก: ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์ในรัชสมัย พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2

พระมหาปราโมทย์ แก้วนา⁴

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมาย เพื่อวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 โดยใช้กลุ่มข้อมูล คือ จาริกแม่บุญตะวันออก ซึ่งเป็นจาริกที่บันทึกประวัติศาสตร์ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า จาริกแม่บุญตะวันออก นำเสนอภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในด้านการเมืองการปกครอง ศาสนาและความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรม ในด้านการเมืองการปกครอง จาริกแม่บุญตะวันออกบันทึกประวัติและลำดับวงศ์ของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ยืนยันความชอบธรรมที่พระองค์จะขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการแผ่ขยายอาณาจักรและการปกครองผู้คนให้อยู่ในอำนาจในด้านศาสนาและความเชื่อ ศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะไศวนิกายเป็นความเชื่อหลักในยุคสมัยนี้ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่องตรีมูรติ ความเชื่อเรื่องศักดิ์ ความเชื่อในเรื่องพระศรีหรือพระลักษมี ปรัชญาศาสนาพราหมณ์ และมีการกล่าวถึงศาสนาพุทธด้วย ในด้านประเพณีและวัฒนธรรม เป็นประเพณีที่เกี่ยวกับพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์เป็นหลัก นอกจากนี้ยังพบว่า มีวัฒนธรรมการใช้กระจกเงาในราชสำนักอีกด้วย

คำสำคัญ : จาริกแม่บุญตะวันออก, พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2, ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์

³ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ การศึกษาวิเคราะห์จาริกแม่บุญตะวันออก โดยมี ผศ.ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ และ ผศ.ดร.กังวล คัชขิมา เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

⁴ นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. pm-pramote59@hotmail.com

บทนำ

จารึกแม่บุญตะวันออก (The East-Mebon Inscription) เป็นจารึกสมัยพระนคร (Angkorian Period) ที่พบในอาณาจักรกัมพูชา จารึกหลักนี้รจนาด้วยภาษาสันสกฤตในปลายพุทธศตวรรษที่ 15 เนื้อหาในจารึกแสดงปีมหาศักราช 874 ซึ่งตรงกับปีคริสตศักราช 952 (L. Finot, 1925: 310) ช่วงเวลาดังกล่าวนี้อยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2

ในยุครัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 (ค.ศ. 944-968) ถือว่าเป็นยุคสมัยหนึ่งที่ปรากฏจารึกเป็นจำนวนมาก George Coedès ได้รวบรวมจารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ที่พบในราชอาณาจักรกัมพูชา ไว้ในหนังสือ *Inscriptions du Cambodge* ทั้ง 7 เล่ม (George Coedès, 1966) พบว่า มีจารึกเท่าที่รวบรวมได้ทั้งหมด 15 หลัก ส่วนจารึกที่พบในประเทศไทย ซึ่งเป็นจารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 และจารึกของบุคคลอื่น ที่ปรากฏพระนามของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 มีทั้งหมด 8 หลัก (เชอเม แก้วคล้าย, 2543: 3)

สาเหตุที่พบจารึกมากในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทั้งนี้เพราะช่วงต้นรัชกาล พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทำสงครามมาโดยตลอด จนกระทั่งสู้รบมีชัยชนะข้าศึกอย่างราบคาบ บ้านเมืองจึงสู่ภาวะความสงบเจริญรุ่งเรืองด้วยเหตุนี้ กวีจึงแต่งคำประพันธ์ส্তুติพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ในรูปของจารึกเพื่อแสดงความรุ่งเรืองของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ซึ่งในบรรดาจารึกทั้งหมดที่ค้นพบจารึกแม่บุญตะวันออกนับว่าเป็นจารึกหลักหนึ่งที่มีความสำคัญมากในรัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ชื่อของจารึกแม่บุญตะวันออกเป็นชื่อที่เรียกตามชื่อปราสาทที่ค้นพบจารึกหลักนี้ คือที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก ปราสาทหลังนี้ตั้งอยู่ใกล้กับนครธม (Mahesh Kumar Sharan, 1974: 103) ตัวปราสาทแม่บุญตะวันออกสร้างขึ้นกลางบารายตะวันออก มีลักษณะเป็นวัดภูเขา (กรมศิลปากร, 2536: 99)

จารึกแม่บุญตะวันออกมีเนื้อหาขนาดยาว คือ มี 218 โสลก ปริมาณเนื้อหาที่ยาวรองจากจารึกแปรรูปที่มี 298 โสลก ซึ่งเป็นจารึกอีกหลักหนึ่งในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 เนื้อหาของจารึกแม่บุญตะวันออก เป็นการยกย่องพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ดังเนื้อความตอนหนึ่งในโสลกที่ 13 ความว่า

ลกษมินตักษเณตรางโครธิมมธรณ ธวสโตโทษานธกาโร
วทธน ปทมานุนธ ปรกฐิตตปสา เตน ปตยา พรชานาม |
เทวยาน ตสยามทิตยาน ทิวสกร อิวตปาทิตะ กศยเปน

ศัริมหาราเชนทรบรมมานิปติรภาวเตชสามากโร ยะ || 13

(L. Finot, 1925)

คำแปล : พระราชาทรงพระนามว่า “พระเจ้าราเชนทรบรมมานิ” ผู้ขณะที่ทรงไว้ซึ่งความงดงามที่เหนือกว่ารัศมีของพระจันทร์ ผู้ไม่มีข้อบกพร่องและความต่างพร้อย ขณะที่ผูกเอาไว้ซึ่งพวงมาลัยแห่งดอกบัวด้วยตบะที่ถูกทำให้ปรากฏแล้ว ได้ถูกทำให้เกิดขึ้นแล้วโดยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ในมเหสีพระองค์นั้นเหมือนพระอาทิตย์ถูกทำให้เกิดในนางอติโดยฤกษ์กัศยปะ พระเจ้าราเชนทรบรมมานินั้นได้เป็นบ่อเกิดแห่งอำนาจทั้งหลาย

บทความนี้มีจุดมุ่งหมาย เพื่อศึกษาภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรบรมมานิที่ 2 โดยศึกษาสาระสำคัญที่ปรากฏในจารึกแม่บุญตะวันออก การศึกษาในครั้งนี้เลือกกลุ่มข้อมูลปฐมภูมิ (Primary source) คือ การเขียนบันทึกประวัติศาสตร์โดยอ้างอิงจากหลักฐานจารึก อันเป็นข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือในทางมนุษยศาสตร์ เพราะหลักฐานด้านปฐมภูมิได้รับการยอมรับว่ามีความถูกต้องของวิชาการมากที่สุด (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2552: 17)

ข้อมูลเบื้องต้นจารึกแม่บุญตะวันออก : เลขทะเบียนจารึก และเนื้อหาจารึก

ข้อมูลจากจารึกแม่บุญตะวันออกที่นำเสนอคือ การให้รายละเอียดข้อมูลเชิงคุณลักษณะ (qualitative data) โดยอ้างข้อมูลพื้นฐานของจารึกจากหนังสือทั้งสองเล่ม ได้แก่ หนังสือ Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendra-varman I) ของ มเหศกุมาร ศริน และ หนังสือ Inscriptions d'Angkor ของ หลุยส์ ฟิโนต์ นักวิชาการทั้งสองท่านได้อธิบายรายละเอียดข้อมูลจารึกหลักนี้ไว้ เป็นต้นว่า ลักษณะตัวอักษรและภาษาที่ใช้ในจารึก ขนาดของศิลาจารึก ประวัติความเป็นมา และเนื้อหาโดยสังเขป ฯลฯ การนำเสนอข้อมูลในส่วนนี้จึงได้ประมวลข้อมูลจากเอกสารทั้ง 2 แหล่งเข้าด้วยกัน และจัดจำแนกข้อมูลออกเป็นรายหัวข้อ เพื่อความชัดเจนในลักษณะข้อมูลทะเบียนจารึกแม่บุญตะวันออก โดยจะนำเสนอในรูปแบบตาราง ดังนี้

ตารางที่ 1 : แสดงรายละเอียดเชิงคุณลักษณะของจารึกแม่บุญตะวันออก

ที่	หัวข้อ	รายละเอียด
1	ลักษณะอักษร	อักษรเขมรโบราณสมัยพระนครพุทธศตวรรษที่ 15 (925 A.D.)
2	ภาษา	สันสกฤต
3	ศักราช	ระบุมหาศักราช 874 ตรงกับ ค.ศ. 952
4	ลักษณะการจารึก	อักษรจารึกมี 2 ด้าน ด้านที่ 1 มี 57 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 58 บรรทัด
5	วัตถุจารึก	ศิลาประเภหินทราย
6	ลักษณะวัตถุ	หลักหินขนาดใหญ่ซึ่งมีความสวยงามฐานตกแต่งด้วยกลีบบัว
7	ขนาดวัตถุ	สูง 1.70 เมตร กว้าง 1.20 เมตร หน้า 0.13 เมตร
8	บัญชี/ทะเบียน	ในหนังสือ Inscriptions du Cambodge vol.VIII กำหนดเลขทะเบียน K.528 (Coedès George, 1966: 162)
9	สถานที่พบ	ปราสาทแม่บุญตะวันออก จังหวัดเสียมเรียบ ประเทศกัมพูชา
10	ระยะเวลาที่พบ	เดือนตุลาคม ค.ศ. 1922
11	ผู้ค้นพบ	M. Marchal
12	ประวัติ	ในเดือนตุลาคม ค.ศ. 1922 M. Marchal ได้ขุดค้นพบที่บริเวณปราสาทแม่บุญตะวันออก แต่มีชิ้นส่วนเล็กๆ ได้แตกหักหายบางส่วน ภายหลัง M. Groslier ได้ค้นพบชิ้นส่วน ประกอบที่หายไป ที่บริเวณ โคปุระด้านทิศตะวันออก จึงได้ประกอบตกแต่งให้เหมือนของเดิมแล้วยกตั้งขึ้นไว้
13	สถานที่เก็บปัจจุบัน	สถาบันอนุรักษ์สถานอังกอร์ (Angkor Coservation)
14	การพิมพ์เผยแพร่	ปี ค.ศ. 1925 หลุยส์ ฟิโนต์ ได้พิมพ์เผยแพร่จารึก โดยปริวรรตเป็นอักษรโรมันพร้อมคำแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสไว้ในหนังสือ Inscriptionsd'Angkor ต่อมาในปี ค.ศ. 1953 มาจุมดาร์ (R.C.Majumdar, 1953) ได้พิมพ์เผยแพร่คำปริวรรตเป็นอักษรเทวนาครี

ที่	หัวข้อ	รายละเอียด
		ไว้ในหนังสือ Inscriptions Of Kambuja แต่ไม่ได้นำเสนอคำแปลจารึกไว้ และปี ค.ศ.1980 มหेश กุมาร ศริน ได้พิมพ์เผยแพร่คำปริวรรตเป็น อักษรโรมันและอักษรเทวนาครีพร้อมคำแปลเป็นภาษาอังกฤษไว้ในหนังสือ Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendravarmān II)

ข้อความจากศิลาจารึกแม่บุญตะวันออกนี้ มีทั้งหมด 2 ด้าน ด้านที่ 1 (A) มีอักษรจารึก 57 บรรทัด จำนวน 103 โสลก ด้านที่ 2 (B) มีอักษรจารึก 58 บรรทัด จำนวน 115 โสลก รวมทั้งหมดมีจารึก 115 บรรทัด 218 โสลก มีข้อความที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ขาดหายไปบ้างเพียงบางส่วนเท่านั้น ทำให้เราทราบถึงใจความสำคัญของจารึกที่ค่อนข้างครบถ้วน จารึกนี้แต่งเป็นฉันทลักษณ์ทั้งหมด 7 รูปแบบ คือ ศาสดาลิขิต วสันตติลก อินทรวรรษา อุเปนทรวรรษา อุปชาติ อนุชฎ และสร้อยรา (Mahesh Kumar Sharan, 1981: 39) ซึ่งเนื้อหาอันเป็นสาระสำคัญนั้นสามารถแบ่งออกได้ ดังนี้

บทร้อยกรองภาษาสันสกฤตในด้านที่ 1 (A) เริ่มต้นด้วยปณามพจน์ (บทสดุดี) 7 โสลก โดยโคลกที่ 1, 2 และ 4 เป็นการแสดงความนอบน้อมบูชาและสดุดีต่อพระศิวะ โสลกที่ 3 กล่าวสดุดีพระแม่เคารี โสลกที่ 5-7 ได้กล่าวสดุดีต่อพระวิษณุ พระพรหม และพระแม่คงคา ตามลำดับ เนื้อหาสาระในส่วนนี้นอกจากจะกล่าวสดุดีถึงนามเทพเจ้าดังกล่าวแล้วยังได้ชี้ให้เห็นประวัติและลักษณะสำคัญของเทพแต่ละองค์ ทั้งนี้ยังได้แฝงไปด้วยเรื่องของลัทธิความเชื่อ ปรัชญาทางศาสนา รวมถึงเรื่องการกำเนิดโลกอีกด้วย

เนื้อหาของจารึกแม่บุญตะวันออกในโคลกที่ 8-12 ได้กล่าวอ้างถึง ความชอบธรรมในความเป็นกษัตริย์ที่ได้ครองราชย์ปกครองพระราชอาณาจักรของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 โดยอ้างถึง ความเป็นมาแห่งสายสกุลของพระองค์ว่า พระนางสร้อยศรีผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าพาลาหิตยะผู้มีพระเกียรติยศขจรไปไกล ผู้ทรงครองเมืองอนินทิตปุระ ซึ่งสืบวงศ์มาจากเกาณณิยะและ

นางโสมมา ได้อภิเษกสมรสกับพระสวามีนามว่าวิศรฐปุเชซึ่งเป็นพราหมณ์ผู้ประเสริฐ ต่อมาได้ประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่ง เมื่อพระธิดาได้อภิเษกสมรสกับพระเจ้ามเหศวรมันจึงทรงพระนามว่ามเหศวรเทวี และทั้งสองพระองค์ก็ให้ประสูติพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2

โคลกที่ 13-200 ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่าทรงเป็นผู้รู้เรื่องดุจพระอาทิตย์ บริสุทธิ์ดุจพระจันทร์ที่เกิดจากทะเลน้ำนม (การกวนเกษียรสมุทร) ซึ่งพระราชาทรงหลายควรน้อมไหว้ ทรงเป็นผู้มีพระราชอำนาจ มีความงามตามเหนือกว่ากามเทพ มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นทุกๆ วันตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ทรงเที่ยวพร้อมไปศิลปวิทยา ได้ศึกษาความรู้จากลัทธิต่างๆ รวมถึงพุทธศาสนา แต่พระองค์ทรงเป็นผู้มั่นคงทรงมีพระราชศรัทธาและภักดีอย่างสูงสุดต่อพระศิวะผู้เป็นเทพเจ้าสูงสุดเท่านั้น พระองค์ทรงชำนาญในการรบพร้อมทั้งยุทธวิธีโดยได้รับคำแนะนำจากผู้รอบรู้ในด้านต่างๆ รวมทั้งศาสตราวุธต่างๆ มีดาบและธนูเป็นต้น พระองค์ทรงเล่าเรียนพระเวททั้งสี่ และได้ทรงทำการบูชาอยู่เป็นนิจนับครั้งไม่ถ้วน ทรงไตร่ตรองข้อบกพร่องที่จะพึงมีของพระองค์เสมอและทรงประกอบด้วยคุณธรรม จากนั้นได้พรรณนาถึงการเดินกระบวนทัพและการรบของพระองค์รวมถึงการรบที่มีชัยชนะเหนืออาณาจักรจัมปา ทั้งยังมีหลักปรัชญา หลักการดำเนินชีวิต และหลักการปกครองของพระองค์ปรากฏอยู่อีกด้วย

โคลกที่ 201-218 มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องที่พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทรงถวายเครื่องใช้สอยและสิ่งต่างๆ ในการประกอบพิธีกรรมบนภูเขาสีทิวประสร้างศิวลึงค์และรูปประติมาให้แก่พระราชบิดาและพระราชมารดา ทำพิธีเบิกพระเนตรเทวรูปทั้งหลายทั้งในที่อื่นด้วยพร้อมด้วยของบูชาอีกหลายอย่าง ทั้งได้ทรงบำเพ็ญบุญแก่พระเจ้าแผ่นดินในอดีตทั้งหลาย ในโคลกสุดท้ายบันทึกช่วงเวลาขึ้น 11 คำ ในเดือนมาฆะ มีการประดิษฐานลึงค์ที่ชื่อว่า ศรีราเชนเทศวระพร้อมกับสร้างรูปเคารพของพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม

จากข้อมูลเกี่ยวกับจารึกแม่บุญตะวันออกตามที่ได้อภิปรายในหัวข้อนี้ จะเห็นได้ว่าจารึกหลักแม่บุญตะวันออก มีเนื้อหาเป็นภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทั้งในส่วนของการเมือง การปกครอง ศาสนาและความเชื่อ รวมทั้งภาพสะท้อนในทางประเพณีวัฒนธรรม ดังที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึงอย่างละเอียดในหัวข้อต่อไป

จารึกแม่บุญตะวันออก : การบันทึกประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2

ก่อนที่จะกล่าวถึงสาระสำคัญในทางประวัติศาสตร์ที่พบในจารึกแม่บุญตะวันออก ผู้วิจัยจะเสนอข้อมูลพระราชประวัติของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ในบางส่วน เพื่อจะเชื่อมโยงไปยังบทวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในจารึก อันจะทำให้เห็นรายละเอียดทางประวัติศาสตร์ได้ชัดเจน

มเหศ กุมาร ศรัน นักวิชาการที่สนใจจารึกแม่บุญตะวันออก เห็นได้จากผลงานทางวิชาการคือ Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendravarmān II) ได้ให้ความเห็นว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ขึ้นครองราชย์ในปี ค.ศ. 944 พระองค์สถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์โดยใช้กำลังความรุนแรงยึดครองราชบัลลังก์จากพระมหากษัตริย์องค์ก่อน (Mahesh Kumar Sharan, 1981: 26) ถึงแม้หลักฐานในส่วนนี้อาจเป็นเพียงการสันนิษฐานยังไม่มีภาพชัดเจน แต่สิ่งที่เห็นตรงกันสำหรับนักวิชาการส่วนมากคือ พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความยิ่งใหญ่ และพระองค์ได้รับความเคารพจากพระมหากษัตริย์ทั้งหลาย มเหศ กุมาร ศรัน กล่าวว่าพระองค์มีความยิ่งใหญ่เทียบได้กับพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 (ค.ศ.889-910) ซึ่งเป็นผู้สร้างเมืองพระนคร

ในหนังสือ Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations ให้ข้อมูลว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ในปี ค.ศ.944-968 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์กัมพูชาแห่งเมืองพระนคร ในขณะที่ขึ้นครองราชย์ทรงครองเมืองยโศธรปุระ หลังจากช่วงเวลาที่พักอยู่ที่เมืองลิงคปุระ ภายใต้การปกครองของพระอนุชาคือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 4 (Charles F.W. Higham, 2004: 279)

อุไรศรี วรเศรณิน นักวิชาการไทยที่เชี่ยวชาญด้านเขมรศึกษา กล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ไว้ว่า พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ต่อจากพระญาติ ซึ่งข้อมูลจารึกส่วนหนึ่งระบุรายละเอียดว่า พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 เป็นพระโอรสของพระชนนีฐานองค์หนึ่งของพระเจ้ายโศวรมัน ส่วนพระราชบิดาของพระองค์ก็มีเชื้อสายราชวงศ์กวปุระ ดังนั้น พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 จึงมีเชื้อสายราชวงศ์กวปุระแห่งเจนละบทางฝ่ายพระราชบิดาของพระองค์ (อุไรศรี วรเศรณิน, 2545: 73)

ตำราทางประวัติศาสตร์เขียนข้อมูลเกี่ยวกับพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ให้เห็นสถานภาพของพระองค์ว่ามีเชื้อสายพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 และพระเจ้ายโศวรมัน นอกจากนี้ พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ยังเป็นพระญาติของพระเจ้าหรรษวรมันที่ 2

ภายหลังพระเจ้าพรหมมณีที่ 2 สิ้นพระชนม์ จึงทำให้เจ้าชายราเชนทรวรมัน ซึ่งขณะนั้นยังทรงพระเยาว์อยู่ก็ได้ขึ้นครองราชย์ลำดับต่อมา (ม.จ.สุภัทรทิศ ดิศกุล, 2535: 177)

อย่างไรก็ดี รายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ที่ให้ข้อมูลได้ชัดเจนที่สุดคือ เนื้อหาที่บันทึกในจารึก แม้จารึกหลายหลักในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 จะแต่งด้วยรูปแบบกวีนิพนธ์คือ มีความงดงามไพเราะในเชิงวรรณคดีแต่ก็สะท้อนชีวประวัติและบริบททางในช่วงเวลานั้น เนื้อหาในจารึกแม่บุญตะวันออกโคลกที่ 21 กวีกล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่า “พระองค์ได้ทำให้รณูที่เป็นเจ้า (ยอด) ในการยิงที่เกิดแล้วในตระกูลไม้ไผ่ที่ดี และทำตระกูลนกกรบ (กษัตริย์) ที่ยิ่งใหญ่ที่สูงส่งให้น้อมลงมาเสมอด้วยกันแล้ว ด้วยความความรู้ ด้วยคุณสมบัติมากมายที่ถูกขยายออกไป เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง” โสลกนี้แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ปกครองแผ่นดินได้ต้องถือกำเนิดจากตระกูลที่ดีและต้องมีความรู้ความสามารถมีคุณสมบัติที่ดีหลายอย่าง ประกอบเข้าด้วยกัน จึงมีสิทธิ์เป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ได้โดยไม่จำเป็นต้องมาจากการสืบสันตติวงศ์ และโคลกที่ 118 ว่า “พระองค์แม้ไม่ได้เกิดขึ้นในวงศ์ของพระราชา (แต่) ก็ทรงเป็นผู้มีความแข็งแรง เป็นผู้ที่ไม่อาจเอาชนะได้ ทั้งเป็นผู้สูงส่ง ด้วยกำลังอันไม่มีที่สิ้นสุดในการทำลายอย่างถอนรากถอนโคน” ข้อนี้ให้ความหมายว่า พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 แม้ไม่ได้เกิดในวงศ์ของพระราชา พระองค์ก่อนซึ่งควรจะได้รับการสืบราชบัลลังก์ต่อมา แต่พระองค์ก็ทรงถือกำเนิดจากวงศ์ตระกูลที่สูงส่งทั้งมีพลานุภาพและมีความสามารถจึงได้กำลังและความรุนแรงเข้ายึดครองโค่นล้มพระราชอำนาจกษัตริย์องค์ก่อนแล้วสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองแผ่นดิน และในสมัยนั้นคงมีผู้คนครหาถึงการใช้กำลังและความรุนแรงเข้ายึดและขึ้นครองราชย์ของพระองค์ โสลกที่ 170 จึงได้กล่าวถึงความเห็นในข้อนี้ว่า “ความโชคดีที่เหล่าพระเจ้าแผ่นดินสั่งสมไว้แล้ว เป็นเช่นกับเด็กสาวที่โตมาจากความเป็นเด็ก (มาเป็นสาว) พระองค์ได้เข้ามาหาตามเวลาที่เหมาะสม โดยอุบายที่ไร้ข้อตำหนิ” เนื้อหาในจารึกแม่บุญตะวันออก กวีกล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ในทุกด้านทั้งการปกครอง การรบ ความรอบรู้ในการศึกษาเล่าเรียน และความศรัทธาในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ฯลฯ สารสำคัญทางประวัติศาสตร์ในจารึกแม่บุญตะวันออกถือว่าเป็นอีกกลุ่มข้อมูลที่สะท้อนบริบททางประวัติศาสตร์ได้อย่างชัดเจน ผู้วิจัยจะแบ่งหัวข้อในการอภิปรายเป็น

สามส่วน จะเริ่มจาก (1) การเมือง การปกครอง (2) ศาสนา และความเชื่อ และ (3) ประเพณีวัฒนธรรม

1. การเมือง การปกครอง

จากการศึกษาเนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก พบว่ากวีแสดงภาพพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ว่า มีเชื้อสายที่จะขึ้นครองราชย์ได้ ในขณะที่พระองค์ปกครองแผ่นดินกวีกล่าวถึงพระองค์ว่า เป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่อยู่เหนือพระราชวงศ์อื่น พระองค์ปกครองอาณาจักรทำให้แผ่นดินมีความรุ่งเรือง การขยายอาณาจักรเกิดจากความสามารถด้านการรบของพระองค์ ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงรายละเอียดต่างๆ ที่สะท้อนประวัติศาสตร์ด้านการเมือง การปกครองในสมัยพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ดังนี้

1.1 ประวัติและลำดับวงศ์ของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 8-12 ได้กล่าวถึงประวัติและลำดับวงศ์ของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ามเหศวรมัน ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน (.....ปฐวีศาวันนิศาตมโ) ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายที่จารึกท่อนนี้ลบเลือนไปจึงทำให้ไม่ทราบว่ พระเจ้ามเหศวรมันนั้น ทรงเป็นพระราชโอรสของกษัตริย์พระองค์ใด ปกครองอยู่ที่เมืองใด แต่มาดแล่น จิโต ได้กล่าวว่า เป็นเจ้าชายแห่งแคว้นภวปุระซึ่งเป็นดินแดนอิสระจากกษัตริย์เมืองพระนคร ตั้งอยู่ทางทิศใต้ในประเทศลาวในปัจจุบันซึ่งต่อมาได้กลายเป็นอาณาจักรจำปาศักดิ์ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2552: 25) และนักวิชาการส่วนมากก็เชื่อว่าพระราชบิดาของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 มีเชื้อสายกษัตริย์ตรงกับจารึกแม่บุญตะวันออกได้กล่าวอ้างสิทธิ์ความชอบธรรมทางเชื้อสายของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ว่าพระองค์เหมาะสมที่จะเป็นผู้ปกครองอาณาจักร เพราะมีเชื้อสายของกษัตริย์ในอดีต เนื้อหาที่ลบเลือนไปในจารึกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 12 กวีบันทึกชื่อ มเหศวรเทวี และ มเหศวรมันผู้มีพระโอรส คือ พระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ปรากฏดังนี้

ยา นามนาปี มเหศวรเทวภิหิตา ภูภุตสุโตเวศวรี

เทวี ทิววิลาสสินีภิสกฤตสงคิยมานสตุติเต |

ภาสวทวงศ ◡ - ◡ - ◡ ◡ ปฐวีศาวันนิศาตมโ

ย่ำ สัมปราชย์ มเหศวรมันมณูปติส สารถามชาทิศตาม || 12

คำแปล : พระนางนั้น แม้เป็นเพียงพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินผู้มีอิสริยยศยิ่งใหญ่ ก็เป็นดุจเทพธิดา มีคำสดุดีที่ถูกขับกล่อมหลายครั้งโดยนางฟ้าทั้งหลาย จึงถูกขนานพระนามว่า “มเหศวรเทวี” พระราชาพระนามว่า “มเหศวรธรรมัน” ผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้าของเมือง..... หลังจากได้รับ (อภิเชกสมรส) ซึ่งพระนางนั้นแล้ว ได้ทรงไว้ซึ่งความยิ่งใหญ่พร้อมด้วย ทรัพย์สมบัติ

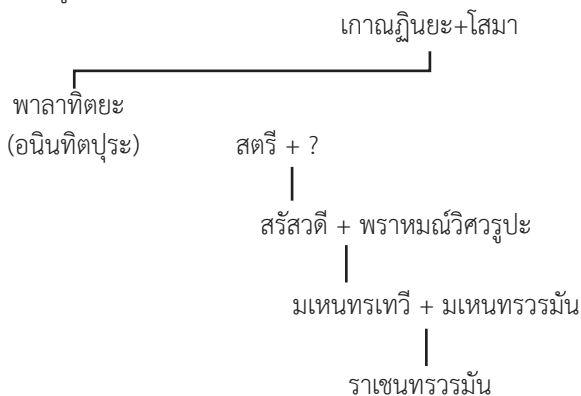
จารึกแม่บุญตะวันออกแสดงข้อความว่า พระเจ้าเราชนทรวรมัน ที่ 2 เกิดจากวงศ์ที่บริสุทธิ์ฝ่ายพระมารดาตั้งต้นแต่ “พระนางสร้อยศรี” ซึ่งเป็นหลานสาวของพระเจ้าพาลาติดยะผู้ครองสิริราชสมบัติที่เมืองอนินทิตปุระ ผู้มีชื่อเสียงระบือขจรไปไกล เป็นนักรบที่เก่งกาจและเป็นทีโกรซขามแก่เหล่าข้าศึก ได้รับการยอมรับและสวามิภักดิ์จากเหล่ากษัตริย์ทั้งหลาย ผู้ได้สถาปนาศิวลึงค์ ณ เมือง “สวรคทวารบุรี” แม้จะชื่อว่า พาลาติดยะ (พระอาทิตย์ทองแสงอ่อน) แต่ก็ทรงเป็นดังพระจันทร์เต็มดวง (จันทร์ทรงศ์) ผู้สืบวงศ์มาจากพระนางโสมมาและเกาณณินยะ พระนางเป็นสตรีผู้ซื่อสัตย์สืบทอดวงศ์อันบริสุทธิ์โดยพราหมณ์และกษัตริย์ ได้รับการยกย่องว่าเป็น “ซัคตปาวันิ” (ผู้ชำระล้างโลก) ภายหลังได้แต่งงานกับสามีชื่อ “วิศรุปะ” ผู้ถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้รอบรู้ทสวดในคัมภีร์ต่างๆ

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 8 มีคำที่ต้องพิจารณาคือ เมืองอนินทิตปุระ ซึ่งคำนี้ปรากฏในจารึกสตึกก็อธม 2 ว่า “ต่อไปนี้เป็นประวัติสายสกุลดังกล่าว ซึ่งแต่เดิมสกุลนี้ได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านศตคราม เมืองอนินทิตปุระ พระเจ้าแผ่นดินเมืองภวปุระได้พระราชทานที่ดินที่วิชัยอินทรวังศ์วานของคนนั้น ได้สร้างหมู่บ้านชื่อว่าภทรโยคิ ฟานักอยู่ที่นี่ และได้สร้างพระศิวลึงค์ที่นั่น” (กรมศิลปากร, 2529: 195)

อนินทิตปุระหรือพาลาติดยะปุระเป็นแคว้นเก่า ซึ่งตามจารึกว่าที่เมืองนี้มีผู้ปกครองเชื้อสายจันทร์ทรงศ์หรือเกาณณินยะ-โสมมา อยู่ปลายสุดทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบเลยไปทางเหนือ เป็นที่ตั้งแห่งกลุ่มของเมืองสำคัญ เช่น สมโบร์ไพรกุก (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดกำแพงเพชร ประเทศกัมพูชา) และอังกอบอเรีย (Angkor Borei) (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดตาแก้ว ประเทศกัมพูชา) ซึ่งรวมอยู่กับอาณาจักรเจนละตั้งแต่สมัยพระเจ้าอิศานวรมัน ต่อจากกลุ่มพวกอนินทิตปุระทางตะวันออกของทะเลสาบ คือพวกคัมภีปุระ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องทางเครือญาติกับอนินทิตปุระ (ธิดา สารยา, 2546: 61, 69) ซึ่งเป็น

ดินแดนที่ลุ่มน้ำของเหล่าอิราชผู้ตั้งแคว้นเล็กเมืองน้อยคล้ายสหพันธรัฐของเหล่าอิราชในสมัยก่อนพระนคร ช่วงสมัยแตกแยกเป็นเจนนละบกและ เจนนละน้ำ

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 13 กล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่า ประสูติจากพระมหากษัตริย์และนางกษัตริย์ พระองค์ได้รับมรดก คือ เมืองกวปุระทางฝ่ายพระราชบิดา ซึ่งก่อนหน้านี้ยังคงเป็นดินแดนอิสระจากกษัตริย์เมืองพระนคร และเมืองพระนครทางฝ่ายพระราชมารดาซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีของ พระเจ้ายโสธรมณ (ชะเอม แก้วคล้าย, 2543: 7) ดังนั้นเมื่อพระองค์ประสูติ กวีจึงยกย่องว่า “พระเจ้าราเชนทรวรมันนั้นได้เป็นบ่อเกิดแห่งอำนาจทั้งหลาย” และเนื้อหาต่อจากโคลกที่ 13 เป็นการพรรณนาคุณสมบัติและความดีเยี่ยมของ พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 หลากหลายด้าน เพื่อจะยกย่องว่าพระองค์ทรง เป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เนื้อหาหลายบทในจารึกแม่บุญตะวันออก บันทึกภาพพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่าทรงมีความงามเพราะอยู่ในวัยหนุ่ม ข้อมูลตรงนี้ก็บอกให้ทราบพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ขึ้นครองราชย์ขณะยังมีพระชนมายุไม่มากนัก รายละเอียดในช่วงนี้แสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 : แสดงสายสกุลของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 3 ตามที่ปรากฏในจารึกแม่บุญตะวันออก

1.2 การแผ่ขยายอาณาจักร และการปกครองผู้คนให้อยู่ในอำนาจ

จุดประสงค์หลักของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ คือ การทำ

สงครามเพื่อขยายอำนาจการปกครอง หลักการนี้เห็นได้ในจารึกแม่บุญตะวันออกอย่างชัดเจน กวีจะกล่าวถึงการขยายอำนาจของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 โดยทำศึก ชัยชนะที่พระองค์ได้รับทำให้พระราชามือเมืองอื่นยอมเป็นเจ้าเมืองประเทศราชต่อพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 15 แสดงอำนาจของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่า มีมากถึงขนาดทำให้รัศมีของพระจันทร์ รวมทั้งพระอาทิตย์ต้อง ถูกกลบด้วยแสงรัศมีจากอำนาจของพระองค์ ดังนี้

เตชะปรกาศส ตมโส วินาโส

ทิศำ ปรสทะ สผฏฐา กลานาม |

ยตติคมเตชส ตุนิงาสกุกถตยั

เยโนทยะ ตน นิธิลั วิเตเน || 15

คำแปล : แสงแห่งอำนาจเป็นความพินาศแห่งความมืดมน เป็นความแจ่มแจ้งของทิศทั้งหลาย เป็นความชัดเจนแห่งเสี้ยวทั้งหลาย (ของพระจันทร์) รัศมีของพระอาทิตย์และหน้าที่ของพระจันทร์ ทั้งหมดนั้นถูกแผ่ไปโดยพระองค์ในเวลาอุทัย

การศึกษาของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 มีชัยชนะเหนือข้าศึกพบในจารึกแม่บุญตะวันออกอยู่หลายโคลก ตัวอย่างโคลกที่ 59 กวีกล่าวถึงความเก่งกล้าของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่าพระองค์อยู่ในสนามรบ พระองค์ไม่ได้ใช้อาวุธพิเศษที่ประทานมาจากพระวิษณุ และพระอินทร์ แต่ได้รับอาวุธมาจากพระศิวะ ทำให้ทรงมีชัยชนะเหนือข้าศึกทั้งหลายในโคลกที่ 65-66 กวีกล่าวถึงความเป็นนักวางแผนของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 เพื่อจะมีชัยชนะเหนือข้าศึก โดยกล่าวว่า พระองค์ได้โจมตีข้าศึกไม่ทันตั้งตัว และใช้กำลังทัพย์เข้าล้อม ทหารข้าศึกให้หลงกล ซึ่งการทำศึกนั้นพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทรงควบคุม แผนการรบได้อย่างดี ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเป็นนักปฏิบัติ ทรงวางแผนการรบอย่างรัดกุมนั่นเอง ส่วนเนื้อหาโคลกที่ 68 กวีกล่าวถึงการวางแผนการรบของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ว่า มีกุนชือ คือ ผู้เชี่ยวชาญด้านยุทธวิธีเป็นคนวางแผนทางในการรบดังที่ว่า “ในการสู้รบครั้งใหญ่อันสับสนอลหม่าน พระองค์ไม่ใช่เป็นผู้ไร้เป้าหมายทรงได้รับการแนะนำยุทธวิธีจากผู้เชี่ยวชาญด้านยุทธวิธี จึงทรงกำชัยชนะและมีความกล้าหาญอย่างสมบูรณ์”

นอกจากการทำศึกมีผลให้อำนาจของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 แผ่ขยายออกไป และข้าศึกต่างเกรงในอำนาจของพระองค์แล้ว จารึกแม่บุญ

ตะวันออกยังบันทึกพระเกียรติยศของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ว่า มีความยิ่งใหญ่เป็นที่ยอมรับในหมู่คนทั้งโลก ซึ่งไม่ใช่แต่การรบเท่านั้น แต่คุณงามความดีของพระองค์ คือ เป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นแบบอย่างในเรื่องคุณความดีที่ไม่ต่างพร้อย เป็นสิ่งผลักดันให้พระเกียรติยศของพระองค์ได้รับการยอมรับในโลก ทำให้ผู้คนยอมรับ ในอำนาจของพระองค์โดยไม่ต่อต้าน ดังที่ว่า

กฤตาวากา ศุวเน วิกฤตวาท

อสุปถุญญม อนุโยธุ คณิกริ มหิยะ |

ส่วยศนุเต ศพพคณานวนธ

ยโส ยทัย ขมิวากลنگ || 73

คำแปล : พระยศอันยิ่งใหญ่เช่นนี้ ที่ได้รับการยอมรับในโลก เพราะความยิ่งใหญ่ (ของพระองค์) ที่คนมีคุณสมบัติเหล่านี้นิเคยได้สัมผัสที่เกี่ยวข้องกับ กิตติศัพท์ และคุณความดี ไม่มีความต่างพร้อยเหมือนกับท้องฟ้า ย่อมแผ่ ขจรขยายไป

นอกจากนี้ จารึกแม่บุญตะวันออก ยังสะท้อนว่าพระเจ้าแผ่นดินใช้หลักการปกครองผู้คนโดยลงโทษแก่ผู้ที่ทรยศหักหลังหรือต่อต้านพระองค์ แต่ก็พระราชทานรางวัลแก่ผู้จงรักภักดีและผู้สมควรแก่การได้รับรางวัล และทั้งหน้าที่ประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ก็คือ การดูแลประชาชนในอาณาจักรให้กินดีอยู่ดี ดังโคลงที่ 74 กล่าวถึงวิธีการปกครอง และดูแลประชาราษฎร์ให้อยู่เป็นสุขเนื้อหา โคลงนี้บันทึกไว้ว่าพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ทรงทำหน้าที่หล่อเลี้ยงแผ่นดิน ซึ่งแต่ก่อนมีความขัดเคืองไม่สมบูรณ์ แต่ในยุคของพระองค์มีความบริบูรณ์อย่างมาก โคลงที่ 190 ยังได้กล่าวถึงการฟื้นฟูเมืองที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ จารึกแม่บุญตะวันออกยังกล่าวถึงการสงเคราะห์แก่คนยากไร้ ดังที่โคลงที่ 94 กล่าวถึงพระองค์ว่าได้มอบราชทรัพย์แก่คนขอทานยากไร้ จนคนยากไร้กลายเป็นคนที่มั่งมี

2. ศาสนา และความเชื่อ

ศาสนา และความเชื่อเป็นองค์ประกอบสำคัญที่กำหนดเป้าหมาย และความ เป็นไปในชีวิตของมนุษย์ ส่วนประกอบของศาสนามีหลักคำสอน พิธีกรรม และความเชื่อที่เป็นแนวทางให้ผู้เลื่อมใสยึดถือ จากการศึกษาจารึกแม่บุญตะวันออกในเรื่องศาสนา และความเชื่อ ได้ปรากฏแนวคิดกล่าวถึงเรื่อง ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ ดังนี้

2.1 ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

อาณาจักรกัมพูชาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งได้รับอิทธิพลอารยธรรมของอินเดีย ตั้งแต่ช่วงต้นคริสตกาลคือประมาณพุทธศตวรรษที่ 5-6 โดยเฉพาะอิทธิพล ศาสนาพราหมณ์ กมเลศวร ภัฏฐจารยะ กล่าวว่า ศาสนาในอาณาจักรพูนันในช่วงระยะต้น คือ ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย อย่างไรก็ตาม ลัทธิไวษณพนิกาย ก็คงพบในช่วงเวลานี้ (กมเลศวร ภัฏฐจารยะ, 2547: 3) พัฒนาการความเป็นมาของอาณาจักรกัมพูชาตั้งแต่อดีต จึงปรากฏความเชื่อในศาสนาพราหมณ์มาโดยตลอด ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลต่อ กษัตริย์ผู้ปกครองอาณาจักร เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ได้สะท้อนอิทธิพล ความเชื่อของศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจน ได้แก่ ลัทธิไศวนิกาย แนวคิดในเรื่องตรีมูรติ ความเชื่อเรื่องศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งความเชื่อในเรื่องของเทพปกรณัม

2.1.1 ลัทธิไศวนิกาย

เมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงนับถือลัทธิไศวนิกายอย่างมั่นคง (กมเลศวร ภัฏฐจารยะ, 2547: 13) แม้กระทั่งเมื่อพระองค์สวรรคตยังทรงได้รับพระนามว่าศิวโลกอีกด้วย ลัทธิไศวนิกายจึงเป็นความเชื่อหลักในยุคสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ลัทธินี้นับถือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด มักเรียกพระศิวะว่า พระอิศวร ในยุคฤคเวทยังไม่ปรากฏนามพระศิวะ แต่ปรากฏนามเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ 2 องค์คือ วิษณุ และรุทระที่เด่นด้านความดุร้ายคือ เทพรุทระ ภายหลังยุคฤคเวทเชื่อกันว่าเทพรุทระนั้นได้พัฒนามาเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่คือพระศิวะนั่นเอง ตามหลักตรีมูรติพระศิวะเป็นเทพเจ้าผู้ทำลาย (Arthur Anthony Macdonell, 1990: 74) เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 1-7 อันเป็นบทเริ่มต้นของข้อความจารึกแม่บุญตะวันออก เนื้อหาแสดงความนอบน้อมต่อพระศิวะ พระแม่เคารี พระวิษณุ พระพรหมา และพระแม่คงคา เพื่อความสำเร็จประโยชน์แก่พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ในบรรดา 7 โสลกแห่งนัมสการกถา ได้กล่าวยกย่องพระศิวะไว้เป็นพิเศษถึง 3 โสลกคือ โสลกที่ 1, 2 และ 4 ตัวอย่างในโสลกที่ 1 เป็นบทเปิดเรื่องกียกย่องพระศิวะไว้เป็นลำดับแรก

ไตรคุณยาณยศิขินทุภาสกรกรปรทโยตโนทคิลไช-
รครโยะ ปทุมชกณชทฤคตรินยโนรธยาสีโตะ ศกตดิเกะ |
สโรธสฤติสมภวตมรตये ภินนสตริโธโก ปิยะ
ตสไม นิตยจิตะ ศิวาย วิภาเว ราชาโย รุสสิทโย นมะ || 1

คำแปล : เพื่อความสำเร็จแห่งพระราชประสงค์ของพระราชชาข้าพเจ้าขอน้อมไหว้แด่พระศิวะผู้เป็นจิตนิรันดร์ แทรกซึมอยู่ทุกหนทุกแห่ง (ในจักรวาล) ผู้แม้จะมีหนึ่งเดียว ก็ถูกแบ่งด้วยศักดิ์ออกเป็น 3 คือ เป็นผู้เกิดจากดอกบัว (พระพรหม) เป็นผู้มีตาเหมือนดอกบัว (พระวิष्ณู) เป็นผู้มี 3 เนตร (พระศิวะ) ผู้ประกอบไปด้วยคุณ 3 อย่าง ผู้เกิดจากโอม ซึ่งทำให้แสงของไฟ พระจันทร์ และพระอาทิตย์ส่องแสง ผู้เลิศที่สุด ผู้อยู่เหนือ ทุกสิ่งทุกอย่าง เพื่อความสุขของตน ในการทำลาย การคุ้มครอง และการเกิดขึ้นของโลก

เนื้อหาในโคลกที่ 1 ได้กล่าวบูชาพระศิวะผู้เป็นเทพเจ้าสูงสุดว่า พระศิวะมี พระองค์เดียวแต่ได้แบ่งแยกเป็น 3 เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด ลักษณะ 3 ที่กล่าวถึง ในจารีกรณีนีมีดังนี้ คือ ลักษณะที่ 1 คือ ไฟ (ศิชี) พระจันทร์ (อินทุ) และพระอาทิตย์ (ภาสกร) ลักษณะที่ 2 คือ พระพรหม (ปทุมข) พระวิष्ณู (ภยจทฤ) และพระศิวะ (ตริณย) ลักษณะที่ 3 คือ คุณะ 3 ประการ (ตริคุณ) คือ 1. สัตตวะ (Sattva) 2. รชัส (Rajas) 3. ตมัส (Tamas) และการทำงานของ คุณะทั้ง 3 ก่อให้เกิด ประโยชน์อีกด้วย ซึ่งเป็นปรัชญาของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย

นอกจากนี้ในโคลกที่ 2 กล่าวถึงพระศิวะว่า “เพื่อความสำเร็จ ขอให้ความนอบน้อมของพวกท่านจงมีแก่พระศิวะผู้เป็นเจ้า” และโคลกที่ 4 กล่าวถึงพระศิวะว่า “พระผู้เป็นเจ้า ผู้มีพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวเป็นปิ่นปักมวยผม ผู้เป็น การณะของการณะ” พระศิวะในโคลกที่ 4 อยู่ในรูปผู้มีปิ่นปักมวยผม รูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยว ซึ่งมีหลายเสี้ยว ดังนี้

รูป ยสย นเวนทุมณจิตติชชน ตรยยา ปรัตติ ปร์

วิข วรหุมหริศวโรทยกร ฆันน กลาภิส ตริธา |

สาภาษทกษรมามนนติ มุนโย โยคาธิคมย นมะ

สลิทธโย ปรมวาทมนเณ ภวเต ตสโม ศิวยาสาตุ วะ || 2

คำแปล : เพื่อความสำเร็จ ขอให้ความนอบน้อมของพวกท่าน จงมีแก่พระศิวะผู้เป็นเจ้า ผู้มีแกนแท้คือโอม ผู้มีรูปร่างสูงสุดที่จะรู้ได้ด้วยพระเวท ทั้งสาม ที่มียอดของมวยผมประดับด้วยพระจันทร์ข้างขึ้น ผู้เป็นเมล็ดเชื้อที่สร้าง การเกิด ขึ้นของ พระพรหม พระหริ (พระวิष्ณู) และพระอิศวร (พระศิวะ) ผู้แตกต่างกัน 3 ประการเพราะกลา⁵ ซึ่งสามารถที่จะรู้ได้ด้วยโยคะ ซึ่งมุนี

⁵ หมายถึง ความชำนาญ, ศิลปะศาสตร์ หรือ วิชาความรู้, ส่วนประกอบของมวลรวม หรือ ของสารในโลกทั้งมวล, เสี้ยวทั้งหลาย คือ เสี้ยวของพระจันทร์ตามปกติพระจันทร์จะมี เสี้ยวสิบหกเสี้ยว เสี้ยวทั้งสิบหกนี้ทำให้พระจันทร์เต็มดวง

ทั้งหลายเรียกว่าอักษรที่เห็นได้ด้วยตา (หมายถึง เห็นได้ด้วยตนเอง)

เย็นตานี ชคนติ ยชวตฤคภาสวณนกะสวณนกะ-

กษิตยมกะษณทากโรส สวตณฺภริ วยาตนวไตวาชฺฌภิกะ |

อุจโจะ การณศกติริปฺรติหิตา วยาชยาเยเต นกษรํ

ชียาตุ การณการณํ ส ภควาน อรฺเณทฺยชามณิ || 4

คำแปล : พระผู้เป็นเจ้า ผู้มีพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวเป็นปิ่นปัก มวยผม

ผู้เป็นภาระของการณะ ผู้เป็นศกตคือ การณะอันสูงสุดที่ได้รับการอธิบาย โดยไม่ต้องใช้คำพูด พระองค์ทรงแทรกซึมโลกทั้งสามนี้ด้วยรูปทั้งแปด คือ เจ้าภาพในพิธีบูชาญ, ผู้กินของบูชา (ไฟ), พระอาทิตย์, ลม, ท้องฟ้า (อากาศ), ดิน, น้ำ, ผู้สร้างกลางคืน (พระจันทร์) ของจชณะ

รูปของพระศิวะที่กรีกกล่าวถึงในโคลกที่ 2 ทั้งที่มองเห็นได้อยู่เป็นนิจันรันดร์ จะรู้ได้ด้วยพระเวททั้งสามซึ่งเรียกว่า ตฺรยวิวิทยา เชื่อว่าพระเวททั้งหลายเป็น “อเปารุเชยะ” คือ สิ่งที่มีเชื้อเขียนหรือการแต่งขึ้นมาของมนุษย์ แต่เป็นสิ่งที่ เทพเจ้าเปิดเผยให้รู้ (จำลอง สารพัตนิก, 2546: 7) ซึ่งหลักปรัชญานี้ ตรงกับเนื้อหาโคลกที่ 1 และ โคลกที่ 4 โดยกล่าวว่า พระศิวะเป็นจิต (consciousness) นิรันดร์และซึมซาบอยู่ทั่วทุกหนแห่ง จึงเป็นผู้ไม่มีอะไรขัดขวางได้ เป็นผู้ถูกปาวประกาศโดยไม่ต้องใช้อักษร และแก่นสารของพระองค์ ก็ได้เข้าไปสถิตอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง (วยาปภาตมน) ด้วยแสงประจำจักรวาลของพระองค์ ทำให้พระศิวะ ทรงเป็นทั้งพระผู้เป็นเจ้าเป็นวิญญาณอันละเอียดอ่อนของจักรวาล และเป็นพระผู้ยิ่งใหญ่อันประเสริฐปกคลุมโลกทั้งหลาย ข้อความจารึกกล่าวด้วยว่า พระศิวะประกอบด้วยรูปร่าง 8 รูป (อชฏ-มูรติ) ได้แก่ เจ้าภาพในพิธีบูชาญ ไฟ พระอาทิตย์ ลม ท้องฟ้า ดิน น้ำ และพระจันทร์ รูปทั้ง 8 เป็นรูปที่มีตัวตนของพระศิวะ รูปทั้งแปดนี้บางครั้งเรียกว่า อาตมัน อันเป็นแนวคิดของปรัชญาลัทธิไศวนิกายที่ว่าพระศิวะเป็นผู้มีตัวตน (ในโลก) และไม่มีตัวตน (เหนือโลก) ในองค์เดียวกัน และทรงเป็นสาเหตุของเหตุ “ผู้เป็นภาระของการณะ” เนื่องด้วย พระศิวะทรงเป็นเหตุเพียงอย่างเดียวของจักรวาล (ชคเทกเหตุ) เป็นที่เริ่มต้น (อาทิ) และที่จบ (อนต) ของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย ในขณะที่เดียวกันพระองค์เองก็ไม่มีทั้งจุดเริ่มต้น และที่จุดสิ้นสุด (อนาทินิธิน) (กมลเศวต ภัฏฐจารยะ, 2547: 27)

ส่วนการสร้างอาคารทรงปราสาทได้รับอิทธิพลจากคติความเชื่อของชาวอินเดียที่ว่า เทพเจ้าทั้งหลายสถิตอยู่ ณ เขาพระสุเมรุ อันเป็นแกนกลาง

ของจักรวาลซึ่งอยู่บนสวรรค์ การสร้างปราสาทจึงเปรียบเสมือนการจำลองเขาพระสุเมรุมายังโลกมนุษย์ เพื่อเป็นที่สถิตของเทพเจ้า สำหรับปราสาทแม่บุญตะวันตกนี้สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งมีพระอิศวรหรือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด การเกิดศาสนสถานมีฐานเป็นขั้นที่สร้างแบบภูเขาหรือบนภูเขา จึงเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องเทพเจ้าประทับบนภูเขา และกษัตริย์เชมรมีความเชื่อว่า พระองค์เองอวตาร (แบ่งภาคมาเกิด) จากเทพเจ้า (ในศาสนาพราหมณ์) ลงมาเพื่อเป็นกษัตริย์ปกครองราชอาณาจักรและไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ประชากรราษฎร เมื่อสิ้นไปแล้วจะกลับไปรวมกับเทพเจ้าเช่นเดิม ดังนั้น จึงเป็นธรรมเนียมให้กษัตริย์ทั้งหลายได้ปฏิบัติเมื่อขึ้นครองราชย์ต้องสร้างปราสาท (ยอร์ช เซเดส์ : 2536, 91-106)

ผู้วิจัยพบว่า เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันตก ยังคงกล่าวถึงพระนามของพระศิวะอีกเป็นจำนวนมาก ดังนี้ ตรินัย, ศิว, อรุณทูลจุทามนิ, อิศวร, รุทร, ปินากิ, มเหศวร, ศรีกณฐ, เทวเทว, ปินากิน, อิศ, ศูลิน, ภโวภาว, ศรวว, สมฤ และ คิริศ พระนามของพระศิวะดังกล่าวปรากฏในโคลกที่ 1, 2, 11, 28, 59, 103, 105, 121, 124, 130, 135, 202, 205, 207 และโคลกที่ 218

2.1.2 แนวคิดในเรื่องตรีมูรติ

ลัทธิไศวนิกายมีอิทธิพลต่อพระเจ้าราชนทรธรรมันที่ 2 อย่างมาก ดังจะเห็นได้จากข้อความแต่ละโคลกของจารึกแม่บุญตะวันตก กวีจะแสดงแนวคิดไศวนิกายเป็นแกนหลัก จากนั้นจึงกล่าวถึงเทพองค์อื่นตามมา ดังนั้นจึงพบว่า เมื่อกล่าวถึงพระศิวะอย่างยิ่งใหญ่แล้ว ยังคงกล่าวถึงพระวิษณุ และพระพรหมด้วย ในโคลกที่ 2 เมื่อกล่าวถึงอักษรโอม จากนั้นได้ต่อด้วยชื่อพระพรหม พระหริ (พระวิษณุ) และพระอิศวร (พระศิวะ) ส่วนในโคลกที่ 5 และโคลกที่ 6 กวีกล่าวถึงพระวิษณุ และพระพรหม ดังนี้

นารายณน นมต โย วิภูตำ วิตนวัน

โลกตรยณ ตริปทลงคจิตมาตรม อิว |

ทฤษฏว ตริยปทมาปตุมิวธาณปิ

นิทราจณเลน วิธธาติ สมาธิม อพธา || 5

คำแปล : พวกท่านทั้งหลายจงน้อมไหว้พระนารายณ์ ขณะกระจ่ายความรุ่งเรืองไปยังสามโลก หลังจากได้เห็นโลกทั้งสามว่าสามารถข้ามได้เพียงด้วยการก้าวเท้า 3 ก้าวเท่านั้น จึงได้บำเพ็ญสมาธิอยู่ในมหาสมุทร เพื่อที่จะบรรลุ ถึงภาวะที่ 4 ราวกับว่าแก่งบรรทมหลับ จนกระทั่งบัดนี้

อมโฆษฐ ุชยติ โย วทโนศ จตุรภริ

โองการวาริทรวิ สมม อุชชการ |

เกษตราหิตน ตริภวโนทยปฐนารณม

อุตสฺนตามิว นยณ นิชีวิม อาทยม || 6

คำแปล : ขอพระองค์ผู้เกิดจากดอกบัว (พระพรหม) ผู้เปล่งเสียงฟ้าร้องคือโอมออกมาพร้อมๆ กันด้วยพระโอษฐ์ทั้งสิ้น รวากับว่าต้องการที่จะทำให้เมล็ดเชื้อของพระองค์ที่มีอยู่แต่ดั้งเดิมที่ถูกหว่านไว้แล้วในนาในท้องขึ้น มาใหม่ เพื่อความสมบูรณ์ของการสร้างโลกทั้งสาม จงชนะ

ในทางศาสนาพราหมณ์ เทพทั้งสามองค์ ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ เรียกรวมกันว่า ตริมูรติ ซึ่งเทพทั้งสามองค์ตามแนวคิดในเรื่องตรีมูรติกำหนดบทบาทหน้าที่ไว้ชัดเจน พระพรหม เป็นผู้สร้าง (Creator), พระวิษณุ หรือ พระนารายณ์ เป็นผู้รักษา (Preserver), พระศิวะ เป็นผู้ทำลาย (Destroyer) เนื้อหาที่ยกมา 2 โสลกชี้ให้เห็นบทบาทและหน้าที่ของพระนารายณ์และพระพรหมตามคติความเชื่อเรื่อง ตริมูรติได้เป็นอย่างดี ในโสลกที่ 4 กวีกล่าวว่า พระนารายณ์ทรงทำสมาธิในทะเลด้วยทรงเส้าหลักหมายความว่า พระนารายณ์ทรงประทับเหนือบัลลังก์พญานันตนคราชา ซึ่งในการหลักของพระนารายณ์นั้นถือว่าเป็นช่วงเวลาของการสร้างโลกโดยพระพรหม ดังนั้น เมื่อพระนารายณ์ตื่นบรรทมช่วงเวลาของการสร้างโลกก็จะเสร็จสิ้นลง กวีได้โยนให้เห็นความคิดเห็นในโสลกที่ 6 โดยกล่าวถึงมูลเหตุของการสร้างโลกว่า พระพรหมเป็นผู้ที่เกิดขึ้นมาจากดอกบัวของพระวิษณุ และได้สร้างโลกทั้งสามคือ โลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาลภายหลังที่โลกแตกสลาย

ในโสลกที่ 208 กล่าวถึงแนวคิดในเรื่องตรีมูรติ กวีกล่าวพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 แม้จะทรงนับถือไศวนิกายแต่ก็ยังทรงให้ความสำคัญกับเทพในศาสนาพราหมณ์นิกายอื่นด้วย ซึ่งสอดคล้องกับการกล่าวแสดงความนอบน้อมเคารพต่อเทพผู้มีความสำคัญในศาสนาพราหมณ์ดังที่กล่าวไว้ในโสลกต้นว่า ครั้นพระองค์สำเร็จราชกิจตามประสงค์ นอกจากจะสร้างศิวลึงค์แล้ว ยังทรงสร้างเสาหลักของพระวิษณุ และของพระพรหมด้วย

ผู้วิจัยพบว่า เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก นอกจากกล่าวถึงพระนามของพระศิวะจำนวนมากแล้ว ยังมีพระนามของพระวิษณุและพระพรหมจำนวนมาก เช่นกัน ดังนี้ พระนามของพระวิษณุ มี กฤษทฤก, หริ, นารายณ, อปนทร, ชิชณุ, มธฺรุป, เสาริ, และจตุรฤษ พระนามของพระวิษณุดังกล่าว

ปรากฏใน โสลกที่ 1, 2, 5, 11, 59, 71, 121, 176, 183, 208 และโสลกที่ 208 พระนามของพระพรหมามี ปทุมข, วรห, อมโฆษ, วิธิ, วิธาด, ปรชาปติ, วิธาด, เวธ, ธาด, อมุขชนมน, และกษฏ พระนามของพระพรหมาดังกล่าวปรากฏในโสลกที่ 1, 2, 6, 26, 66, 83, 104, 106, 168, 194, 208 และโสลกที่ 218

2.1.3 ความเชื่อเรื่องศักดิ์

เรื่องศักดิ์ มีความเชื่อว่าพระเทวีซึ่งเป็นชายาของมหาเทพมีพลังคอยสนับสนุนกำลังของพระมหาเทพ ศักดิ์ในไศวนิกายยึดถือ พระนางอุมาเทวี พระนางเคารี พระนางปารวตี พระนางทุรคา หรือพระนางกาลิ เป็นพลังศักดิ์ของพระศิวะ ไชยณพนิกาย ยึดถือพระนางลักษมี เป็นพลังศักดิ์ ของพระวิษณุ หรือพระนารายณ์ ส่วนพระพรหมามีพลังศักดิ์ เป็นพระนาง สรัสวดี (ศุภมาศ เซยศักดิ์, 2552: 16) จาริกแม่บุญตะวันออก โสลกที่ 3 กล่าวขอพรจากเทพธิดาเคารี หรือ พระนางปารวตี หรืออีกชื่อหนึ่งก็คือ พระนางอุมาเทวี ดังที่ว่า

เอก...ปรากฏ กลหส์วิกรมคติธ กานโตนมทา ยา สตี
ภิตตวาค คคโณทคตมตมตเย ยา ตานวตว ปุณะ |
ปทุม มานสสภุถ นิชรุจิโปรชชฎมภิต พิภรติ
สา ศากติธ ศิวสยงคโตทยกริ เคารี ปรา ปาตุ วะ || 3

คำแปล : ขอพระแม่เคารีผู้สูงสุด ผู้เป็นศักดิ์ของพระศิวะ ผู้สร้าง การเกิดขึ้นของร่างกายของพระศิวะพระองค์นั้น ซึ่งในตอนแรกมีเพียงหนึ่ง ผู้มีการ เติบโตตามเหมือนราชหงส์ ผู้เป็นนางสตีที่ซื่อสัตย์ต่อสามี ผู้หลงในสามี จึงได้ ทำลายร่างกาย เพื่อความสุขของตนในการขึ้นไปสู่สวรรค์ ผู้ซึ่งทรงไว้ซึ่งความมี ตัวตนอีกครั้งหนึ่งคือ ดอกบัวที่ถูกรองรับไว้ด้วยใจที่บานด้วยแสงของตัวเอง

พระแม่เคารี หรือพระนางอุมาเทวีซึ่งเป็นศักดิ์ของพระศิวะ ได้รับการเคารพอย่างกว้างขวางในอาณาจักรกัมพูชาตั้งแต่สมัยก่อนพระนคร เนื่องจาก ศักดิ์คือ พระนางอุมาเทวีไม่อาจแยกออกมาจากพระศิวะได้ (กมลเศวต ภักฎจารยะ, 2547: 28) พระนางอุมาเทวีจึงทรงรวมกับพระมหาเทพอย่าง แนบชิด เมื่อกล่าวบูชาพระศิวะจึงมักปรากฏพระนามของพระชายาคือ พระนาง อุมาเทวีด้วยเสมอ

ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ จาริกสำคัญหลักต่างๆ ในอาณาจักร กัมพูชามีโบราณมกอ้างสายสกุลทางฝ่ายมารดาเพื่อ แสดงความชอบธรรมใน

การขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์กัมพูชา เหตุผลในการกล่าวอ้างดังกล่าวนี้ อาจได้รับอิทธิพลจากความเชื่อเรื่องศักดิ์ซึ่งแพร่หลายในอาณาจักรกัมพูชามาเป็นระยะเวลานานตั้งแต่สมัยก่อนพระนครก็เป็นได้

ผู้วิจัยพบว่า เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ปรากฏรายชื่อ พระเทวี ซึ่งเป็นศักดิ์ของพระมหาเทพ มีพระนางอุมาเทวี, พระนางปารวตี ในชื่อว่า เคารี, สตี, นเคนทรตยา, ทุรคคา, ภวานิ, ศรวาณี พระนามดังกล่าว ปรากฏในโคลกที่ 3, 7, 69, 103, 202, 205 และโคลกที่ 218 พระแม่คงคาซึ่งเป็นชายาองค์หนึ่งของพระศิวะ ในชื่อว่า มนทาภินี, คงคา พระนามดังกล่าว ปรากฏในโคลกที่ 7 และโคลก 103 พระนางลักษมี (พระศรี) ในชื่อว่า ลกษมี, ศรี น่าสังเกตว่า พระลักษมีซึ่งเป็นศักดิ์ของพระวิษณุ ปรากฏชื่อจำนวนมากที่สุด ได้แก่โคลกที่ 11, 13, 20, 33, 39, 40, 41, 71, 87, 88, 107, 114, 119, 120, 136, 145, 155, 158, 162, 170 และโคลกที่ 183 นอกจากนี้ ยังมีพระนางสร้อยสวตี ในรูปของแม่น้ำอันเป็นพัฒนาการของพระนางสร้อยสวตีเทวี ซึ่งเป็นศักดิ์ของพระพรหมาเพราะแต่เดิมพระเทวีนี้นี้ เป็นเทวีในรูปของสายน้ำ ภายหลังพัฒนาเป็นพระชายาของพระพรหมา จารึกแม่บุญตะวันออก มีชื่อพระนางสร้อยสวตี ในโคลกที่ 10 ว่า สรอสวตี

2.1.4 ความเชื่อในเรื่องพระศรีหรือพระลักษมี

พระศรี หรือ พระลักษมี เป็นชายาของพระนารายณ์ ได้รับการยกย่องในเทพปกรณัมว่า พระลักษมีเป็นเทวีแห่งโชค ประทับอยู่เคียงข้างพระนารายณ์ ด้วยเหตุที่พระศรีเป็นเทวีแห่งโชค กวีจึงมักกล่าวถึงพระศรีในจารึกสดุดีพระมหากษัตริย์หลายหลักว่า พระศรีประทับอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่มีโชค ทำให้พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นได้รับชัยชนะ มีโชคอยู่ตลอดเวลา ดังที่กล่าวไปแล้ว ในหัวข้อแนวคิดเรื่องศักดิ์ในจารึกแม่บุญตะวันออกว่าเนื้อหาในจารึก ปรากฏชื่อพระศรีจำนวนมาก สะท้อนความเชื่อแนวคิดเรื่องพระศรียอมสถิตอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่มีโชค ดังในโคลกที่ 40 กวีกล่าวถึงพระศรีที่อยู่กับพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ดังนี้

ติวราสตรนราชนราชิตศรี

ททิปโต มหามณฑลทิภุชยา ยะ |

วิทยางคมนไตรศ จ ฤดาตมคบุตริ

สาธายต สิทธิม อุทารภูติม || 40

คำแปล : พระองค์ผู้มีพระศรีที่รุ่งเรืองแล้วด้วยพิธีสมโภช

อาวุธให้กล้าแกร่ง ทรงส่องแสงแล้วด้วยพิธีการเตรียมรบทั่วมหามณฑล และได้ทำการคุ้มครองพระองค์เองด้วยมนตร์ในพระเวทและเวทางคะ ได้ทรงทำความสำเร็จให้ถึงจุดรุ่งเรืองสูงสุดแล้ว

พระศรีในตัวอย่างโคลกนี้ ก็คือ พระลักษมีนั่นเอง เนื้อหาส่วนอื่นก็ยิ่งกล่าวถึงพระศรีที่อยู่ในพระมหากษัตริย์องค์อื่นด้วย แต่เมื่อกษัตริย์แคว้นอื่นยกทัพมาทำศึกกับพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 พระศรีที่อยู่ในกษัตริย์ฝ่ายข้าศึกก็หลบหนีหายไป ดังข้อความโคลกที่ 41 กล่าวว่า “เมื่อพระองค์ทรงกระทำกองทัพที่ซุชงอย่างไม่สะทกสะท้าน จะเสด็จไปเพื่อทิวชัย พระศรีของพระราชผู้ข้าศึกได้เคลื่อนหนีไปก่อน” เหตุที่พระศรีได้เคลื่อนหนีไปก่อน ก็เพราะพระศรีย่อมล่วงรู้ว่กษัตริย์ที่ยกทัพมาทำศึกกับพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 จะต้องพ่ายแพ้ ไม่อาจทนกำลังของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ได้ พระศรีซึ่งเป็นเทวีแห่งโชคและชัยชนะจึงหลบหนีมาอยู่ข้างพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ซึ่งมีโชคเหนือกว่ากษัตริย์องค์อื่น

2.1.5 ปรัชญาของลัทธิพราหมณ์

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออกส่วนต้นเรื่อง ที่กล่าวว่าพระผู้เป็นเจ้ามีหนึ่งเดียวนั้น เป็นแนวคิดในปรัชญาเวทานตะ ซึ่งสังกรจารย์ บุคคลสำคัญของลัทธิปรัชญาเวทานตะ ถ่ายทอดในสำนักแล้วลูกศิษย์ได้นำไปเผยแพร่ ปรัชญานี้เชื่อว่า ความจริงมีเพียงหนึ่งเดียว ดังเนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออกโคลกแรก กวีกย่องพระศิวะว่าเป็นผู้ร่างเพียงหนึ่งเดียว โคลกที่ 1 และ 2 เกี่ยวข้องกับปรัชญาปรณว ผู้ที่เรารู้ได้ก็คือ เหล่ามุนี กวีกล่าวถึงวิธีเข้าถึงพระศิวะได้อย่างแท้จริงก็ด้วยการปฏิบัติโยคะ (โยทาคมย) ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติในลัทธิโยคะ (พัน ดอกบัว, 2555: 239-240) ลัทธินี้มีความเก่าแก่มาก่อนพุทธกาล เชื่อกันว่าแต่เดิมลัทธิโยคะและสาขะยะเป็นลัทธิเดียวกัน ซึ่งการปฏิบัติโยคะที่สะท้อนในจารึกแม่บุญตะวันออกคือ พระศิวะทรงเป็นแสงสว่างภายใน (อานตรณูชโยติยะ) ซึ่งพวกมุนีหรือพวกโยคีมองเพ่งเวลาบำเพ็ญสมาธิ พระองค์ปรากฏในรูปนี้ แต่พวกโยคี แสงสว่างภายในนั้นคือ องค์พระศิวะ (ศิวางค) บรรดาโยคีได้มองเห็นแสงสว่างนี้ ภายในของตัวเองเท่านั้น แต่ภายในใจของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายด้วย หลังจากนั้น พวกโยคีจึงมองเห็นพระผู้เป็นเจ้าผู้เป็นใหญ่อยู่เหนือความหมายทั้งสิ้น แสงสว่างภายในจึงหมายถึง อาตมันของจักรวาล (สรวาตมัน) การมองเห็นหลักธรรมแห่งตัวตน (ในโลกล) เช่นนี้ นำไปสู่หลักธรรมสูงสุด (เหนือโลก) คือ ปรพฺรหมณ หรือ ปรมาตมัน ซึ่งโยคะเป็นการปฏิบัติของ

“พรหมวิทยา” หรือ “เวทานตะ” เพื่อให้ตัวเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับ “พระอิศวร” หรือ “พรหม” นั่นเอง ส่วนเนื้อหาโคลกที่ 25 กวีกล่าวถึงปรัชญาลัทธิสาขะด้วย กวีกล่าวถึงปรัชญาลัทธิสาขะซ้ำอีกครั้งในโคลกที่ 82 “พระองค์ขณะทรงแสดงให้เห็น มหัต และกรรมะ อันหลากหลายตลอดเวลา จึงถูกรู้ว่าเป็นประภคติดั้งเดิม” นอกจากนี้ ในโคลกที่ 72 กวีกล่าวถึงหลักปรัชญาเกี่ยวกับปुरुชาระธรรม คือ จุดมุ่งหมายของชีวิต ที่ว่า “ความเหมาะสมแก่ความเพียรอันให้สำเร็จประโยชน์ที่ปรารถนา ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ พระองค์ทรงมีความขยันหมั่นเพียรเพื่อเพิ่มความพูนขึ้นของคุณทั้งสาม.. ซึ่งหลักปुरुชาระธรรมจัดไว้ 4 ระดับ ดังนี้ 1. อรรถะ ความสุขที่เกิดจากการมีทรัพย์สินและสิ่งมีค่าในโลก 2. กามะ ความสุขเยี่ยงโลกวิสัยอันเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ซื้อสิ่งต่างๆ มาบำรุงบำเรอตนด้วยกามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ 3. ธรรมะ ได้แก่ ความสุขที่เกิดจากการมีคุณธรรมประจำใจ ในโคลกนี้มีได้กล่าวความสุขลำดับที่ 4 คือ โมกษะ ความหลุดพ้น ในโคลกที่ 72 กวียังกล่าวถึงปรัชญานายะด้วยคือ พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ได้รับเอาทศทั้งสี่ ซึ่งมีส่วนขยายที่รู้กันแล้ว เหมือนกับความรู้ทั้งหลาย ปรัชญานายะได้กล่าวถึงทศทั้งสี่ ซึ่งเป็นประตู่แห่งความรู้ หรือบ่อเกิดแห่งความรู้ ได้แก่ 1. ประจักษ์ประมาณ (perception) ความรู้โดยประจักษ์ ได้แก่ความรู้ที่ได้มาโดยผ่านประสาทสัมผัส 2. अनुमानประมาณ (inference) ความรู้เกิดจากการหาเหตุผล 3. อุปमानประมาณ (comparison) ความรู้เกิดจากการเปรียบเทียบหรือเทียบเคียง 4. ศัพทประมาณ (verbal testimony) ความรู้โดยการบอกเล่าของผู้อื่น

2.2 ศาสนาพุทธ

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่เกิดขึ้นในช่วงหลังศาสนาพราหมณ์ ศาสดาของศาสนาพุทธคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อมาเมื่อพระบรมศาสดาปรินิพพานแล้ว คณะสงฆ์ได้แตกแยกออกเป็น 2 นิกาย เป็นฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหาสังฆิกะ ในจารึกแม่บุญตะวันออก เนื้อหาโคลกที่ 172 กวีกล่าวถึงศาสนาพุทธไว้ว่า “ไม่มีอะไรที่จะเปรียบเทียบได้กับคุณธรรมที่กว้างใหญ่ไพศาลของพระองค์ พระองค์ทรงเข้าใจหลักคำสอนทางพุทธศาสนา (แต่) ไม่ทรงผันแปรเป็นอื่น แม้ภายใต้เจ้าลัทธิอื่น” นั่นคือ พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทรงมีความรอบรู้ในคำสอนของศาสนาพุทธด้วย เพราะทรงเข้าใจในคำสอนของพระพุทธเจ้า

แต่พระองค์ก็ไม่ได้ทรงเปลี่ยนความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ยังคงนับถือไสวนิกายอย่างมั่นคง จารึกแปรรูป K.806 ซึ่งสร้างหลังปราสาทแม่บุญตะวันตก 9 ปี โศลกที่ 275 ยังได้กล่าวพาดพิงถึงลัทธิโยคาจาร (Mahesh Kumar Sharan, 1981: 137, 187) ซึ่งเป็นนิกายหนึ่งของพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน ดี.อี.จี. ฮอลล์ (D.E.G. Hall) กล่าวว่า แม้พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 จะทรงนับถือลัทธิไสวนิกาย แต่จารึกต่างๆ ของพระองค์ก็ทรงแสดงถึงความศรัทธาในศาสนาต่างๆ และแสดงถึงความมีขันติอย่างยิ่งยวด พุทธศาสนารุ่งเรืองมากในรัชกาลของพระองค์ (ดี.อี.จี. ฮอลล์, 2549: 113)

ความเชื่อในพระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ยังมีปรากฏในจารึกปราสาทบึงเวียน K.872 ระบุปีมหาศักราช 868 ตรงกับ ค.ศ.946, จารึกโกกสำโรง K.239 ระบุปีมหาศักราช 866 ตรงกับ ค.ศ.944, จารึกแปรรูป K.806 ซึ่งสร้างหลังปราสาทแม่บุญตะวันตก 9 ปีตรงกับ ค.ศ.961 (Coedès George, 1966) และจารึกบัตซุม K.266, K.267, K.268 ซึ่งระบุมหาศักราชอยู่หลายปีแต่ที่ใหม่ที่สดคือมหาศักราช 882 ตรงกับ ค.ศ.960 (Coedès George, 1908: 213-251) การที่พุทธศาสนารุ่งเรืองมาก และพระองค์เองมีนับถือไสวนิกาย แต่ก็ทรงศึกษาคำสอนทางพุทธศาสนา และทรงเป็นศาสนูปถัมภกในการเผยแผ่ทุกลัทธิศาสนาอาจเป็นการรักษาสถานอำนาจ เพื่อมิให้คลอนแคลน หรือทรงดำเนินรอยตามพระเจ้ายโศวรมัน อดีตกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้สร้างเมืองพระนครซึ่งได้ทรงปฏิบัติมาก็เป็นได้

3. ประเพณีวัฒนธรรม

นอกจากจารึกแม่บุญตะวันตกจะสะท้อนประวัติศาสตร์ในด้านการเมือง การปกครอง รวมทั้งศาสนา และความเชื่อในขณะที่พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 ทรงปกครองอาณาจักรแล้ว ประเพณีวัฒนธรรมก็เป็นสาระสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่พบในจารึกแม่บุญตะวันตกด้วย

อย่างไรก็ดี ประเพณีวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นในจารึกแม่บุญตะวันตก ผู้วิจัยพบว่า เป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นส่วนใหญ่ ไม่ค่อยปรากฏประเพณีวัฒนธรรมสำหรับชนพื้นเมืองมากนัก ดังโศลกที่ 201-218 มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องพระองค์ทรงถวายเครื่องใช้สอยและสิ่งต่างๆ แต่ศรีมัตสิทเธศวรลึงค์ บณูเขาสิททศิวปุระ และได้ทรงสร้างลึงค์และรูป ประติมาของศรวณีสององค์ที่งดงาม เป็นการทำบุญอุทิศให้แก่บรรพบุรุษ ในเดือนแห่งการ

สถาปนาพระคิวงพระนามว่าศรีภัทรวะพระองค์ทรงทำพิธีเบิกพระเนตรเทวรูปทั้งหลายทั้งในที่อื่นด้วยพร้อมด้วยของบูชาอีกหลายอย่าง ทั้งได้ทรงบำเพ็ญบุญแก่พระเจ้าแผ่นดินในอดีตทั้งหลายมีพระเจ้าศรีอินทรวรมันเป็นต้น ได้ทรงประดิษฐานรูปพระเศาริ, พระแม่เคาริ และคัมภีร์ลึงค์ทางทิศใต้ของยโสธรตฎากะ (บารายตะวันออก) ได้ทรงประดิษฐานเสาหลักของพระวิษณุผู้มีสี่กรและพระพรหมด้วยเช่นเดียวกับลึงค์แปดรูป ทั้งได้มอบถวายทรัพย์สมบัติเป็นอันมากแก่ทวยเทพและทรงทำการบูชาซึ่งระบุไว้ในคัมภีร์ศรุตติและคัมภีร์สมฤติของไสวณิกายแต่เหล่าเทพทั้งหลายในที่นี้ตลอดทั้งเดือน พร้อมทั้งให้ชักชวนผู้คนให้รักษาและบำเพ็ญบุญกันอย่าให้เสื่อมถอย และมีการกล่าวถึงหลักการปกครองคร่าวๆ ไว้แก่ชนชั้นผู้ปกครองให้รู้จักหน้าที่และมีคุณธรรม ทั้งควรประพฤติตนเป็นแบบอย่างให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวของผู้อื่นได้

ในโคลกที่ 81 สะท้อนให้เห็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ปฏิบัติในราชสำนักพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 โดยกวีบันทึกรายละเอียดว่า พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 มีความรอบรู้ในคัมภีร์พระเวท ซึ่งคัมภีร์พระเวทเป็นแบบแผนของการประกอบพิธีกรรมและสวดมนต์ทำพิธีการประกอบพิธีกรรมเป็นการป้องกันความพินาศ ทำให้เกิดความเป็นสิริมงคล ดังที่ว่า “พระองค์เป็นผู้สง่างาม ด้วยพระเวททั้งสี่มีสามเวทเป็นต้น ซึ่งมีพิธีกรรมหลากหลายอันเป็นต้นเค้าแห่งมนตราอันเข้มขลัง และทรงให้พระราชกรณียกิจสำเร็จแล้วด้วยพระเวททั้งหลายอันเป็นเครื่องป้องกันความพินาศเสียหาย ซึ่งเป็นวิธีการอันยอดเยี่ยม”

โคลกสุดท้ายได้กล่าวถึงการประดิษฐานลึงค์ที่ชื่อว่าศรีราเชนเทรศวระพร้อมด้วยรูปเคารพของพระเศาริ (พระวิษณุ), พระแม่เคาริ, พระคิวง และพระพรหม ซึ่งได้ทำในวันอันเป็นมงคลขึ้น 11 คำ เดือนมาฆะ (เดือน 3) ในปีศกที่ 874 (ค.ศ.952)

จารึกแม่บุญดวนออกยังกล่าวถึงกระจกเงาไว้ในโคลกที่ 35, 79 และโคลกที่ 97 คือ การอ้างว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 มีความงามที่สุด แม้กระจกเงาก็ไม่อาจนำมาเปรียบเทียบกับพระองค์ได้ และการสะท้อนภาพความงดงามในกระจกเงาออกมาทั้งหมดได้ รายละเอียดตรงนี้ทำให้พบข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่าวัฒนธรรมในราชสำนักสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 มีการใช้กระจกเงาในราชสำนักแล้ว และอาจสันนิษฐานได้ว่า กระจกเงาเป็นเครื่องอำนวยความสะดวกสำหรับการแต่งตัว หรือใช้ส่องหน้าสำหรับคนชั้นสูง นอกจากในราชสำนัก

จะมีการใช้กระจกเงา ในหมู่ขุนนางระดับสูงรวมทั้งผู้หญิงชั้นสูง ก็น่าจะมีกระจกเงาใช้ด้วย

บทสรุป

จากผลการศึกษาที่น่าเสนอ ช่วยทำให้เห็นมอเห็นบริบททางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ได้ชัดเจนขึ้น สารสำคัญในการเมืองการปกครองที่สะท้อนจากเนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก กวีนันทิกประวัติและสายสกุลของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ว่า มีสิทธิชอบธรรมที่พระองค์จะเป็นกษัตริย์ และเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ การแผ่ขยายอาณาจักรและการปกครองผู้คนให้อยู่ในอำนาจก็เป็นหน้าที่ที่พระองค์ทรงวางแผนปกครองแผ่นดินจนมีความรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่น เนื้อหาหลายบทในจารึกบันทึกการสู้รบโดยที่พระองค์มีชัยชนะเหนือข้าศึก และพระองค์ทรงเป็นต้นแบบที่ดีงามให้ชาวโลกยอมรับอำนาจ กวียังกล่าวว่า พระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ทรงรู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวมซึ่งเป็นลักษณะผู้นำที่น่ายกย่อง เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ยังบันทึกรายละเอียดในเรื่องศาสนาและความเชื่ออย่างมากพอสมควร ผลการศึกษาแสดงข้อมูลอย่างชัดเจนว่า ไสวนิกายเป็นความเชื่อหลักในยุคสมัยนี้ นอกจากนี้ ยังมีแนวคิดเรื่องตรีมูรติ คือ พระเป็นเจ้าทั้งสามองค์ของศาสนาพราหมณ์ ความเชื่อเรื่องศักดิ์ ที่ระบุนามของพระเทวี ซึ่งเป็นพระชายาของมหาเทพ ความเชื่อในเรื่องพระศรีหรือพระลักษมีว่าสถิตอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่มีโชค รวมทั้งปรัชญากระแสต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการนับถือพระศิวะด้วย เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออกยังกล่าวถึงศาสนาพุทธรวมอยู่กับศาสนาพราหมณ์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสมัยพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 นอกจากไศวนิกายจะเป็นความเชื่อหลักศาสนาอื่นเช่นศาสนาพุทธก็มีผู้คนนับถืออยู่ด้วยเช่นกันในสมัยนั้น ส่วนสารสำคัญในด้านประเพณีวัฒนธรรมให้ข้อมูลเกี่ยวกับราชประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์โดยมากเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ไศวนิกายเป็นหลัก และที่น่าสนใจอีกบันทึกว่า ราชสำนักของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 มีการกระจกเงาใช้ด้วย ผลการศึกษารูปได้ว่า สารสำคัญในจารึกแม่บุญตะวันออกทำให้เห็นร่องรอยทางประวัติศาสตร์รัชสมัยของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 พระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดองค์หนึ่งของอาณาจักรกัมพูชาได้ชัดเจนขึ้น

เอกสารอ้างอิง

กมลเศวต ภัฏฐการยยะ. (2547). *ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*.

แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ติศกุล. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. กรมศิลปากร. (2529). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่*

15-16. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

———. (2536). *ประวัติศาสตร์-โบราณคดี กัมพูชา*. กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชน, 2536. จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย 4 สิงหาคม 2536.

จำลอง สารพัดนึก. (2546). *ประวัติศาสตร์สันสกฤต 1*. กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ชะเอม แก้วคล้าย. (2543). *จารึกปราสาทแปรรูป*. กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์.

ตี.อี.จี. ฮอลล์, (2549). *ประวัติศาสตร์ตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-ภาคพิสดาร*.

แปลจาก A history of South-East Asia. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ.

บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า.

นิยะดา เหล่าสุนทร. (2552). *พัฒนาการของแบบเรียนภาษาไทย*.

กรุงเทพฯ : ลายคำ.

ธิดา สาระยา. (2546). *อาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ*.

กรุงเทพฯ : พิฆเณศพริ้นติ้งเซ็นเตอร์.

พิน ดอกบัว. (2555). *ปางปรัชญาอินเดีย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ศยาม.

มาดแลน จิโต. (2552). *ประวัติเมืองพระนครของขอม*.

แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ติศกุล. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : มติชน.

ยอร์ช เซเดส์. 2536. *เมืองพระนคร นครวัด นครธม*. แปลจาก Angkor An

Introduction. แปลโดย ปราณี วงศ์เทศ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน.

ศุภมาศ เขยศักดิ์. (2552). *เทวี่มาหัตมยะ : การบูชาสรรพเทวี่ในวรรณคดีสันสกฤต*.

วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ติศกุล. (2535). *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000*.

กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

อุไรศรี วรตะริน. (2545). *ประชุมอรรถาธิบาย : รวมบทความวิชาการของ*

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี วรตะริน. กรุงเทพฯ :

ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- Coedès, G. (1966). *Inscriptions du Cambodge*. vol.V. Hanoi: Imprimerie d' Extrême-Orient.
- _____. (1966). *Inscriptions du Cambodge*. vol.VIII. Hanoi: Imprimerie d' Extrême-Orient.
- _____. (1908). Les Inscriptions de Bat Cum (Cambodge). *Journal asiatique*, 10 (12), 213-251.
- Dutt, N. (1978). *Buddhist Sects in India*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Finot, L. (1925). *Inscriptions d'Angkor*. XXV. Hanoi: Imprimerie d' Extrême-Orient.
- Higham, C. F.W. (2004). *Encyclopedia of ancient Asian civilizations*. New York: Facts On File.
- Macdonell, A. A. (1900). *A History of Sanskrit Literature*. New York: D. Appleton and Company.
- Majumdar, R.C. (1953). *Inscription of Kambuja*. Calcutta: The Asiatic Society.
- Sharan, M. K. (1981). *Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendravarman II)*. New Delhi : S.N. Publications.
- _____. (1974). *Studies in Sanskrit inscriptions of ancient Cambodia*. New Delhi: Abhinav Publications.